

Polska medborgares repatriering och kontakterna mellan de polska regeringarna och den svenska regeringen 1944—1947

WIRGINIA BOGATIC

1. Inledning

i slutskedet av och direkt efter andra världskriget strävade den nya polska regeringen efter att polska medborgare som befann sig utanför landets gränser skulle återvända till Polen. Ansträngningar och propagandaaktioner riktades främst till uppsamlingslägren i det ockuperade Tyskland, men uppmärksamheten vändes även mot andra länder där polska medborgare vistades såsom Sverige. Samtidigt som den nya polska regeringen försökte övertala enskilda individer och andra länders regeringar om sin rätt att företräda den polska staten och därmed vara legitim maktfaktor i överläggningar där repatrieringen av polska medborgare diskuterades, motarbetade den polska exilregeringen i London dessa ansträngningar och bedrev en kampanj bland polska repatriandi om att kvarstanna i exil som en protest mot det ökande sovjetiska inflytandet i Polen.

Nedanstående artikel kommer att behandla frågan hur den svenska regeringen och företrädarna för de båda polska regeringarna i Sverige agerade främst i frågan om de polska medborgarnas återvändande till sitt hemland eller kvarstannande i exil i Sverige samt i frågor gällande handelsutbyte och erkännande av den nya polska regeringen som legitim.¹

2. Polen under andra världskriget

Tidigt på morgonen den 1 september 1939 startade Nazityskland andra världskriget och i samband med Sovjetunionens anfall på Polen den 17 september lämnade både den polska regeringen och den militära ledningen det polska territoriet tillsammans med 83.000 soldater.² General Władysław Sikorski utsågs till statsminister för en koalitionsregering i exil. Polska armén slogs i underläge, och de västallierade kom inte till undsättning, sina krigsförklaringar till trots. Den 5 oktober kapitulerade Polen. Det polska området delades mellan Tyskland och Sovjetunionen med floderna Pisa-Narew-Bug-San som gräns mellan dessa två stater. Delar av områden som togs över av Tyskland (övre Śląsk, Pomorze, Wielkopolska, Łódź län samt delar av Warszawa och Kraków län) införlivades, i likhet med vad som inträffade under delningstiden, med Tredje Riket med målsättningen om en germanisering av befolkningen. Resterande områden bildade tillsammans Generalguvernementet. Den polska motståndsrörelsen, Hemmaarmén (Armia Krajowa, AK), med dess starka koppling till den polska exilregeringen (polska Londonregeringen), startade sin verksamhet direkt efter att den tyska ockupationen inletts. Den var en av de största av de europeiska motståndsrörelserna med ca 400.000 medlemmar. Som ett resultat av Tysklands attack på Sovjetunionen 1941 bildades kommunistiska partisanförband, Gwardia Ludowa (Folkgardet). Samtidigt med bildandet av GL undertecknades ett avtal mellan

¹ Artikeln baseras på min doktorsavhandling *Exilens dilemma: att stanna eller att återvända. Beslut i Sverige av polska kvinnor som överlevde KZ-lägret Ravensbrück och räddades till Sverige 1945–1947*, Linnaeus University Press 2011, Växjö (kan beställas hos författaren).

² ROSZKOWSKI:89; DAVIES (2004):44.

Sovjetunionen och den polska exilregeringen i London om skapandet av en polsk armé i Sovjetunionen under militär ledning av exilregeringen. Sovjetunionen fullföljde inte sin del av överenskommelsen (bl.a. om bistånd med mat och vapen, erkännande av polskt medborgarskap), vilket ledde till att armén på 70.000 soldater och 40.000 civila under ledning av general Anders lämnade landet och evakuerades till Mellanöstern för att förena sig med de allierade. Utmarschen ur Sovjetunionen samt polska krav på en undersökning av vad som hänt polska officerare i Katyń³ medförde en brytning av de diplomatiska kontakterna mellan Sovjetunionen och den polska exilregeringen i London. I stället bildades en ny polsk armé i Sovjetunionen under sovjetisk militärledning och med general Berling som befälhavare. Den kämpade sida vid sida med Röda armén genom Polen mot Berlin. Även andra konkurrerande institutioner till dem som fanns i London och i Polen skapades med hjälp av Sovjetunionen. Polska Arbetarepartiet (PPR) startade sin verksamhet 1942, Polska Patriots Förbund (ZPP)⁴ bildades 1943 och Polska nationella befrielsekommittén (PKWN) 1944. Sistnämnda institution tog så småningom makten över de befriade polska områdena för att 1945 omvandlas till en interimregering.⁵

År 1943 träffades de allierades ledare i Teheran där bland annat frågan om Sovjetunionens framtida västliga gräns diskuterades utan att en representant från den polska Londonregeringen var närvarande.⁶ Efter polska protester erbjöds premiärminister Władysław Mikołajczyk⁷ i den polska exilregeringen i London att närvara vid följande möte mellan ledarna

³ Platsen för exekution av polska officerare utförd av Sovjetunionen. Se LANE:121-123

⁴ ZPP - Polska Patriots Förbund. Till en början var målsättningen för ZPP att ta hand om polacker i Sovjetunionen. Namnet på föreningen anspelar på de polska romantiskt-patriotiska traditionerna. Därmed hoppades föreningen få en ökad legitimitet bland polackerna. Se PRAŻMOWSKA (1995):179.

⁵ PKWN - Polska nationella befrielsekommittén. även kallad Lublinregeringen eller Lublinkommittén och som senare blev Warszawaregeringen. Se PERSSON (1993):175; DAVIES (2004):149-152; DAVIES (2005):352, 358.

⁶ DAVIES (2004):54-55, 142-143.

⁷ Statsminister efter Sikorskis död 1943.

för de allierade, vilket ägde rum på Jalta 1945. Under Jaltakonferensen diskuterades bland annat Polens framtida gränser. Polackerna kunde inte acceptera förlusten av det polska territorium som Sovjetunionen annekterat 1939. Mikołajczyk lämnade förhandlingarna i protest.

Med Sovjetunionens och befrielsekommittén PKWNs inmarsch på polska områden minskade den polska exilregeringens inflytande över situationen i Polen. Röda arméns framryckning förändrade styrkeförhållandena till kommunisternas och PKWNs fördel, då dessa erkände den tysk/sovjetiska gränsen från september 1939 som den framtida gränsen mellan Polen och Sovjetunionen. Vid förhandlingar i Potsdam 1945 blev det klart att Sovjetunionen inte ämnade lämna tillbaka till Polen de annekterade territorierna. Polen skulle istället kompenseras med nya områden i väst som Tyskland skulle avträda. Med förflyttningen av Polen västerut blev en mängd polacker hemlösa, när deras hem hamnade i ett annat land.

3. Att stanna eller återvända? Polska medborgare utomlands efter andra världskriget

I slutet av andra världskriget befann sig en mängd människor ur olika nationaliteter, s.k. Displaced Persons (DPs),⁸ på drift i Europa och då främst i Tyskland, av dem var runt 2,6 miljoner polacker.⁹ Alla ville dock inte återvända hem. När transporter till DPs hemländer gjorde vinteruppehåll under senhösten 1945, återstod ca 1,5 miljoner människor i Europa att repatriera, vilka vägrade att återvända pga. fruktan för olika repressalier i sina hemländer. Till största delen bestod gruppen av polacker, sovjetmedborgare och andra östeuropeiska nationaliteter.¹⁰ Den sovjetiska regeringen och den polska Warszawaregeringen krävde

⁸ DPs kan indelas i fyra grupper: etniska tyskar på väg västerut från stater som har varit under Nazitysk ockupation, mellan 8-10 miljoner tvångsarbetare (forced labour workers) som tvingades av tyskarna att arbeta i den tyska ekonomin, en mindre grupp judiska överlevande samt balter, vitrysar, polacker och ukrainare som följde med de tyska trupperna när dessa drog sig tillbaka. PANAYI: 122; PERSSON (1993):34-35.

⁹ HABIELSKI:6. I siffran ingår inte polacker som befann sig i Sovjetunionen.

¹⁰ PANAYI:123; LANE:150.

150 att repatrieringen skulle ske även mot flyktingarnas vilja. Stormakterna Storbritannien och USA ställde sig negativa till dessa krav.¹¹ En stor grupp DPs bestod av polska styrkor som slagits vid de västallierades sida och nu (1945) vägrade att återvända till Polen. Storbritannien kände en moralisk skyldighet gentemot dem och kunde inte tvinga dem att återvända, men den brittiska regeringen erbjöd dem inte heller flyktingstatus. Både polska officerare, representanter för exilregeringen i London, och civila polacker propagerade för kvarstannande och därmed minskade antalet återvändande polacker.¹² Uppsamlingslägren i Tyskland mottog regelbundna bulletiner om situationen i Polen.¹³ Både Warszawaregeringen och den polska London-regeringen sände radioprogram och egna representanter som propagerade för eller emot återvändandet.

I informationsbladet *Pressbulletin* som vände sig till polacker i Sverige, meddelades från Warszawaregeringen i maj 1945 att "*hela Polen väntar nu på återkomsten av de till slavarbete i Tyskland bortförda landsmännen*"¹⁴ Den 12 juni 1945 delges det att polacker som befriats i Tyskland "*vänta nu otåligt på en möjlighet att snarast kunna återvända till fosterlandet. Den reaktionära emigrantregeringen försöker med alla medelförhindra detta. Det polska samhället önskar också varmt [att de återvänder]*"¹⁵ I november samma år beskrivs i *Pressbulletin* hur väl återvändandet var förberett och att drygt

¹¹ Polish Institute and Sikorski Museum (PlaSM), A11E/016, Rapport från den 30 maj 1945.

¹² PERSSON, H.Å.(1993):63; LANE:153; JACOBMEYER, W.:141-142. Jacobmeyer anför att 5,8 milj DPs återvände under 1945 medan 0,5 milj. gjorde det under 1946. Oviljan till återvändande bland de som fanns kvar i DPs läger i Tyskland kan också, menar Jacobmeyer, förklaras med att återvändarstämningen från 1945 hade försvunnit, de tillfälliga lägren permanentades och de boende vände sig mentalt vid tanken att bosätta sig i ett annat land än det egna hemlandet.

¹³ PlaSM, A11E/016, Rapport från den 16 maj 1945, SHAEF-Supreme Headquarters Allied Expeditionary Force.

¹⁴ KB, Biuletyn Prasowy Poselstwo Polskie Stockholm den 17 maj 1945.

¹⁵ KB, Biuletyn Prasowy Poselstwo Polskie Stockholm den 12 juni 1945.

50.000 polacker redan hade återvänt till Polen under perioden september-oktober, både från öst och från väst.¹⁶

Det polska samhället var i stort behov av arbetskraft och därför försökte Warszawaregeringen t o m få *Volksdeutsche*, etniska tyskar som tidigare hade haft polskt medborgarskap men som hade flytt i samband med krigsslutet, att återvända till Polen. Det enda som krävdes var att den enskilde undertecknade en lojalitetsförklaring till den polska staten. En annan grupp som utsattes för rekryteringsförsök var de s.k. Ruhrpolackerna, dvs. tyskar med polsk etnisk bakgrund, vars förfäder hade lämnat Preussens polska områden och flyttat till gruvdistrikten i Ruhr på 1800-talet.¹⁷

En fråga som de flesta polacker ställde sig vid den tiden var vem som skulle komma att styra Polen? Vilken regering skulle få makten? En annan stötesten var beslutet om den polska statens förändringar när det gällde gränserna, vilket ledde till att de polacker som kom från de östra delarna av Polen blev i princip hemlösa. De kunde antingen acceptera att bosätta sig i Sovjetunionen (som redan konfiskerat deras egendomar om de ägde sådana) eller förbli polska medborgare men då kunde de inte återvända till sina hemorter i öst. Plötsligt fanns det alltså en mängd individer som inte hade ett hem att återvända till. Deras migration utgick ifrån "*przymus sytuacyjny*", yttre omständigheter som tvingade dem till migration.¹⁸ Under perioden maj-augusti 1945 trycktes dagligen artiklar i den polska exilregeringens tidskrift *Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza* (DPiDŻ) som handlade om exilpolackers tveksamhet och oro, eller brev från dem som kände sig tvingade eller utsattes för kraftfulla övertalningsförsök att återvända. En stor andel av de polska soldater som var stationerade i Storbritannien blev upprörda över påtryckningarna. Artiklar med rubriker som *Bara förrädare och fascister övertalar till återvändande* återger deras syn på dem som försökte få

¹⁶ LUB, PIŻ 11, Biuletyn Prasowy Poselstwo Polskie Stockholm den 2 november 1945.

¹⁷ PERSSON, H.-Å. (1993):230.

¹⁸ KULCZYCKI:44. Kulczycki återger Krystyna Kerstens formulering om omständigheter som tvingar till migration och som är vanliga vid en migration baserad på nationalitet.

dem att återvända. I ett annat brev ställs frågor om fria val i Polen, för "så länge de inte äger rum, vill ingen äkta polack återvända"}¹⁹ Situationen i Polen beskrevs i mörka ordalag, och det hävdades att många oskyldiga blev skjutna, våldtagna och rånade.²⁰ Kampanjen mot återvändandet fortsatte även 1946-1947. I den Londonbaserade polska tidskriften *Wiadomości* med motto att "*publicera alla som kämpar för ett fritt, helt och självständigt Polen med hjälp av en penna*", återkom artiklar med förklaringar varför polacker bör stanna kvar i exil.²¹

De polska kommunistiska makthavarna, representerade av Polska Patrioters Förbund (ZPP), pläderade däremot för ett återvändande till Polen och presenterade en annan bild i ett månadsblad *Informator*. I t.ex. augustinumret från 1945 kan man läsa en tre sidor lång artikel om situationen i Polen med beskrivningar av det förstörda Warszawa och dess behov av återuppbyggnad. Artikeln beskriver behovet av "*händer som kan arbeta med återuppbyggnaden*" och avslutas med en förklaring att "*de som anstränger sig för att få polackerna att stanna utomlands istället för att återvända till sitt hemland, tillfogar de enskilda individerna mycken skada*". Redaktionen uttryckte dock en förvissning om att polackerna ändå skulle komma att återvända.²²

4. Sverige under andra världskriget

Under hela kriget balanserade den svenska regeringen mellan krav och önskemål från olika länder för att inte någon sida skulle få fördelar och det ansågs vara den svenska neutralitetspolitiken

¹⁹ The Polish Library in London (POSK), Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza "Polacy poza Polską" 3 juli 1945; "Żądamy odpowiedzi uczeiwej" 6 juli 1945; "Faszyści i zdrajcy namawiają do powrotu" 6 augusti 1945; "Uwaga, uwaga" 7 augusti 1945 (min översättning).

²⁰ POSK, Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza "Anglik naocznym świadkiem" 6 maj 1945 samt "Straszliwy dokument z Kraju" 5 juli 1945 (min översättning).

²¹ Tidskriften *Wiadomości* finns publicerad på nätet på Archiwum Emigracji hemsida, adress: <http://kpbc.umk.pl/dlibra/doccontent?id=18010>. I Sverige publicerades artiklar från Pravda i vilka polacker i London anklagades för att organisera antirysk verksamhet. SDS den 14 maj 1945 "Londonpolackernas brott bevisat, enligt Pravda".

²² LUB, PIŻ 20, Informator nr 31 (min översättning), SDS den 8 juni 1945 "Många polacker vilja resa hem".

som hjälpte Sverige hålla sig utanför konflikten. Under krigets första år stöddes Sveriges neutralitet av Tyskland. Efter att Tysklands grepp om Europa hårdnat, ökade också det svenska tillmötesgåendet så att ingen krigsförklaring behövdes. Därefter, när krigslyckan började vända för Tyskland, när den tyska anfallsstyrkan förflyttades från Norge och risken för ett tyskt anfall minskade, minskade svenskarnas välvilja mot tyskarna, men fortfarande ville inte den svenska regeringen ge efter för de allierades påtryckningar i för stor utsträckning. De tysk-svenska förbindelserna utvecklades till "*ömsesidig vakthållning kring den svenska neutraliteten*".²³ När det gäller kontakterna med de allierade menar Johansson att Sverige försökte undvika eftergiftspolitiken. Västmakterna tryckte på för en uppsägning av transiterings-avtalet och försämringar av handelsavtalet med tyskarna. Sverige gjorde de nedskärningar som västmakterna ville, men de gjordes så lite kännbara som möjligt för tyskarna genom att de kompenserades på andra sätt. Under senare delen av andra världskriget ökade påtryckningarna från de allierade, främst gällande den svenska exporten av kullager, vilket medförde att den svenska regeringen i slutändan bröt handelsavtalet med Tyskland.²⁴ Danmark och Norge var de länder som Sverige hade sämst relationer till i början av året 1945. Båda länderna skyllde avsaknaden av sympati och hjälp från den svenska statens sida på den snäva svenska neutralitetspolitiken.²⁵ Det var dags att göra något för att förbättra relationerna till dessa grannländer samt "*genanta omdömen angående passivitet*".²⁶ I februari 1945 spreds nyheten om schweizaren Musys lyckade friköp av 1.200 judar från koncentrationslägret i Theresienstadt. Hans framgångar ökade antagligen den svenska regeringens beslutsamhet att iscensätta en egen räddningsaktion.²⁷

²³ JOHANSSON:322-328.

²⁴ ibid. 334-340, 415 samt KOBLIK: 153.

²⁵ JOHANSSON:341

²⁶ BYSTRÖM:95. Det är tydligt att flyktingarna själva ansåg att räddnings-aktionen förbättrade Sveriges anseende. Arbetet den 12 maj 1945 "*Sverige kommer att få ett legendariskt rykte*".

²⁷ KOBLIK:130, se även PERSSON, S. (2002):138 och 151

5. Räddningsaktionen

Målsättningen för räddningsaktionen var att i första hand överföra norska och danska civila fångar till Sverige.²⁸ Skulle inte det lyckas så skulle ett andrahandsalternativ framföras, nämligen att samla alla skandinaviska fångar i ett läger som Svenska Röda Korset skulle ha fritt tillträde till. Aktionen, som egentligen var en militär expedition förklädd till en räddningsaktion i Röda korsets regi,²⁹ var främst inriktad på att rädda skandinaviska fångar, men även västeuropeiska kvinnliga fångar, främst fransyskor, skulle räddas om det fanns möjligheter och utrymme. Himmler slets mellan å ena sidan sin rädsla för vad som skulle komma att hända med honom då de allierade vann och å andra sidan sin lojalitet mot Hitler. Rädslan vann, och till slut accepterade han det andra alternativet, fångarna skulle samlas i lägret Neuengamme. Himmlers positiva svar kan även bero på hans hopp om hjälp från det neutrala Sverige med förmedlingen av kontakter mellan Tyskland och de västallierade för att underteckna en separatfred. Räddningsexpeditionen riktade fokus på att samla alla skandinaver i Neuengamme, ett koncentrationsläger som låg runt 30 km söder om Hamburg och som vid denna tidpunkt rymde ca 50.000 fångar. För att kunna inhysa ytterligare tusentals nordbor krävde tyskarna motprestationer av svenskarna, nämligen att svenska Röda Korset skulle transportera bort ca två tusen fångar av annan nationalitet till andra koncentrationsläger. Röda Korsets personal bar döda och döende personer ut ur bussarna utan att protestera.³⁰ I Neuengamme sattes det upp kamouflagenät runt den del av lägret, där de skandinaviska fångarna placerades, för att hindra de andra fångarna från att se att nordborna fick bättre kost och mediciner.

Efter ytterligare möten mellan Bernadotte och Himmler fick Röda Korset tillstånd att transportera de skandinaviska fångarna vidare till Sverige.

²⁸ PERSSON, S (2002) Om inte annat anges bygger framställningen i avsnitten "Räddningsaktion" och "Ravensbrück" på denna bok sid. 150—153, 111—112, 221—229, 256, 356, 357—369, 379.9

²⁹ RUNBLOM, H. (2003):241 samt LOMFORS:54-55

³⁰ LOMFORS:23—27, 48

6. Ravensbrück

Den 22 april 1945 kom de vita bussarna till Ravensbrück för att hämta sjuka skandinaver. Ravensbrück, som byggdes i november 1936, låg ungefär 80 km norr om Berlin och var särskilt avsett för kvinnor.³¹ I december 1944 fanns det 45.637 fångar registrerade i lägret. Enligt lägrets egna interna registrering internerades mellan åren 1938 och 1945 sammanlagt 132.000 kvinnor från 20 nationer i Ravensbrück. De flesta kvinnorna kom från Polen (24,9 %), Tyskland (19,9 %) och Sovjetunionen (19,1 %). 15,1 % av de internerade var judar. En del av dessa sändes vidare till andra läger, men 92.000 fångar dog i huvudlägret och dess utekommandon, vilket ger en dödsandel på 70 %. Ravensbrück var också ökänt för pseudomedicinska experiment som utfördes på kvinnliga fångar. När Rödakorsexpeditionen anlände till Ravensbrück erbjöds svenskarna av kommandanten Fritz Suhren att ta med sig samtliga franska, polska, holländska och belgiska kvinnor, då lägret ändå skulle evakueras. Svenskarna fick tillgång till ett tåg med godsvagnar från Lübeck, och den 25 april lämnade tåget Ravensbrück med kvinnorna ombord.³²

7. Svensk flyktingpolitik 1938-1945

Den officiella bilden i Sverige efter andra världskriget var att landet trots hårda påtryckningar från Tyskland och hot om invasion lyckades behålla sin neutralitet och integritet samt erbjuda flyktingar räddning undan nazismens terror. Tredje rikets offer gav en annan bild, särskilt avseende perioden 1936-1943.³³ Efter Hitlers makttillträde ökade antalet flyktingar från Tyskland till bl.a. Sverige. För att möta denna ström fick Sverige en ny utlänningslag som trädde i kraft den 1 januari 1938³⁴ och som gällde till den 15 juli 1945, då en ny lag antogs av

³¹ BERNADAC, C. (1978):34-35. Jag har även hittat uppgifter om att lägret anlades först den 15 maj 1939. RITTNER, C. A. & ROTH, J. K. (1993):25

³² PERSSON, S. (2002):379

³³ CESARANI & LEVINE:5. Kommentaren avser främst perioden fram till 1943 då Sverige bytte flyktingpolitik.

³⁴ Benämns även 1937 års lag. Se t.ex. LINDBERG, H. (1973):282.

riksdagen.³⁵ Som konsekvens av 1938 års utlänningslag hamnade samtliga ärenden under Socialstyrelsen och dess nyinrättade avdelning med namnet Utlänningsbyrån. i begreppet flyktingar inkluderades "*personer som förföljdes för sina politiska åsikter av den härskande regimen!*"³⁶ Det fanns dock ett undantag. Judar inkluderades inte i denna kategori, då det ansågs att de hade lämnat sitt hemland för att de kände sig diskriminerade pga. rastillhörighet och inte för sina politiska åsikter. För att kunna urskilja denna grupp bland alla andra tyska flyktingar som sökte sig till Sverige och som inte behövde inresevisum, utövade den svenska regeringen, liksom den schweiziska, påtryckningar på de tyska myndigheterna om en markering i passen så att det skulle framgå tydligt vilka individer som var judar. Fr.o.m. den 5 oktober 1938 stämplades alla tyska judars pass med ett rött J.³⁷

Argumenten som framfördes för den hårda linjen gentemot flyktingarna fram till 1943 hade delvis sina orsaker i en oro för arbetsmarknaden och arbetslösheten. invandringspolitikerna skulle värna om den egna arbetsmarknaden,³⁸ och flyktingar skulle inte utgöra ett hot mot den inhemska arbetskraften.³⁹ Det ställdes krav på att flyktingens ansökan om arbete tillstyrktes av arbetsgivaren. Om en sådan saknades avslogs ansökan.⁴⁰ Dessutom fanns en föreställning om värdet av en ren ras⁴¹ och en oro för en rasmässig sammanblandning av judar, zigenare och östeuropéer med den egna befolkningen, vilket inte ansågs lämpligt. Denna oro, som hade sin grund i bl.a. mer eller mindre antisemitiska och protyska stämningar, delades av vissa grupper bland anställda inom det svenska utrikesdepartementet (UD) och delar av den bildade överklassen.⁴²

Så småningom ledde efterfrågan på arbetskraft till en långsam förändring av den svenska politiken gentemot flyk-

³⁵ TEMPSCH:42 och 144.

³⁶ FLYGHED:205—208.

³⁷ SVANBERG & TYDÉN 415

³⁸ NORDLUND: 6—10, 14.

³⁹ CESARANI & LEVINE: 21; NORDLUND. i:CESARANI & LEVINE: 184.

⁴⁰ NORDLUND:6.

⁴¹ LINDBERG:37.

⁴² LEVINE:92-99 och 152-154.

tingarna. Ju längre kriget pågick och beredskapsåtgärderna tvingade en stor andel av den manliga befolkningen att ligga i fält istället för att arbeta, desto mer ökade Sveriges intresse för alternativ arbetskraft.⁴³ Pragmatiska överväganden var ett led i den förändring av flyktingpolitiken som skedde och som i sin tur ledde till en förändrad mentalitet bland ledande tjänstemän inom UD, vilka ingrep till förmån för flyktingarna.⁴⁴ I slutet av 1944 fanns det 180.000 flyktingar i Sverige.⁴⁵ Av dem var 1.267 av polsk nationalitet med visering och uppskattningsvis 1.000 utan visering.⁴⁶

Ett inslag i svensk flyktingpolitik var antagandet att vistelsen i landet för de flesta flyktingar skulle vara temporär. Så fort det blev möjligt skulle de repatrieras till sina hemländer⁴⁷ eller hjälpas till vidare emigration.⁴⁸ De polska kvinnliga koncentrationslägerfångarna var alltså, när de kom till Sverige 1945, repatriandi, dvs. de skulle återvända till sitt hemland, helst frivilligt,⁴⁹ och enligt svenska ursprungliga önskemål inom sex månader.⁵⁰ Denna tidsfrist blev det dock inte angeläget att iaktta när Statens Arbetsmarknadskommission (SA) i februari 1945 konstaterade att jordbrukets arbetskraftsbehov ökade inför våren och:

Genom utplacering av flyktingar som genomgått ladugårds-skötarkurser, syntes de föreliggande behoven vara lättare att tillgodose än tidigare [även om] tillgången på sökande var som vanligt otillräcklig. På det husliga arbetsområdet noterades [...] en ökning av efterfrågan på hemhjälp av olika slag. [...] Underskottet på sökande var ännu mera framträdande än tidigare.⁵¹

⁴³ FLYGHED:209; CESARANI & LEVINE:22, samt OLSSON:1—166.

⁴⁴ LEVINE:64, 102, 152—154.

⁴⁵ OLSSON:24—26.

⁴⁶ (1945:2) *Sociala meddelanden*, Stockholm, P. A. Norstedt & Söner:143—145, 149

⁴⁷ BERGE, A. (1992):27.

⁴⁸ 1943 ÅRS UTLÄNNINGSSAKKUNNIGA (1945) *Betänkande med förslag till utlänningslag och lag angående omhändertagande av utlämning i anstalt eller förläggning*, Stockholm, Norstedt:113.

⁴⁹ UNITED NATIONS HIGH COMMISSIONER FOR REFUGEES:67, 90 och 147—148.

⁵⁰ RA, SUK Kanslibyrån Pleniprotokoll A1A vol. 1

⁵¹ (1945:4) *Sociala meddelanden*, Stockholm, P. A. Norstedt & Söner:340—342.

I maj samma år rapporterar SA att:

Inom jordbruket efterfrågades tillfällig arbetskraft till vårbruket och till betgallringen. Genom utnyttjande av olika reserver såsom flyktingar [...] lyckades man till månadsskiftet fylla det erforderliga behovet. [När det gäller] behovet av arbetskraft inom skogsbruket genom utplacering av flyktingar och skolungdomar [...] kunde emellertid det mest trängande behovet tillgodoses.⁵² För att underlätta rekryteringen av dylik arbetskraft [flyktingar] ha på ett flertal platser arbetsläger anordnats.⁵³

Den svenska staten började i detta läge se flyktingarna som en möjlig arbetskraft och inställningen till flyktingarna förändrades markant både inom den styrande maktapparaten och bland den vanliga befolkningen. Vid krigets början ansågs flyktingar vara tärande på systemet och vid krigets slut ansågs de vara närande och utnyttjades som reservarbetskraft.⁵⁴ Flyktingpolitiken fick starka inslag av arbetsmarknadspolitik och en möjlighet för flyktingar att stanna öppnade sig.⁵⁵

8. *Polacker i Sverige*

Enligt Utlänningskommissionen anlände genom Röda Korsets försorg från Tyskland 19.700 flyktingar till Sverige under året 1945. 7.500 av dem var av polsk nationalitet.⁵⁶ *Wiadomości Polskie*, ett privat informationsblad som vände sig till polska flyktingar i Sverige, refererar till ett tal som en representant i Stockholm för den polska exilregeringen i London höll den 3 maj 1945, i vilket siffran 6.500 polska kvinnor anges, inkluderande "ett litet antal barn".⁵⁷ Andrzej Ugla uppger att som resultat av Röda Korsets expedition räddades 7.200 polacker till Sverige.⁵⁸ Svenska Röda

⁵² (1945:6) *Sociala meddelanden*, Stockholm, P. A. Norstedt & Söner:519.

⁵³ (1945:7) *Sociala meddelanden*, Stockholm, P. A. Norstedt & Söner:627.

⁵⁴ Skillnaden i attityder kan till stor del bero på att majoriteten av de flyktingar som fanns i Sverige kom från nordiska länder. OLSSON:1-166. Se även NORDLUND:10.

⁵⁵ OLSSON:158.

⁵⁶ (1945:5) *Sociala meddelanden*, Stockholm, P. A. Norstedt & Söner:435.

⁵⁷ LUB, PIŻ 66 B1, *Wiadomości Polskie* den 10 maj 1945 (min översättning).

⁵⁸ UGGLA:13.

Korsets egen rapport år 2000 presenterar siffrorna 15.000 personer, varav 7.800 var skandinaver. Kvinnliga koncentrationslägerfångar som inte var skandinaver anlände till Sverige med det s.k. spöktåget och var 3.960 till antalet.⁵⁹ Polska repatrierings-kommissionen (PMR) anger att med Röda Korsets räddningsexpedition kom 7.479 polska medborgare (526 män och 6.953 kvinnor) till Sverige.⁶⁰ I avhandlingen *Zwischen Vernichtung und Befreiung* redovisar Simone Erpel att det under perioden 24 april-27 april 1945 i tre omgångar hämtades 5.394 polskor från Ravensbrück.⁶¹

Efter att de polska överlevande koncentrationslägerfångarna steg av på kajen i Malmö i april/maj 1945 blev de placerade i karantän i Malmö, inkvarterade i det Nya Museet i Malmöhus slott, på danshaket Valencia, i tennisstadion och i ett stort antal utrymda skolor. Andra fick läggas in på sjukhus för behandling.⁶² Under karantänen fick de äta upp sig, försöka snappa upp några svenska ord och skicka brev genom Röda Korset för att söka upp anhöriga i Polen.⁶³ De fick de första nyheterna från Polen och även besök från utsända från både den polska exilregeringen i London och den nya regeringen i Polen (Warszawaregeringen) samt företrädare för de polska föreningar som var verksamma i Sverige vid denna tid.⁶⁴

⁵⁹ SVENSKA RÖDA KORSET (2000); DN den 2 maj 1945 "Svenska Röda korset räddar 15 000 fångar i Tyskland", "Svensk räddningsbragd i koncentrationslägren".

⁶⁰ AAN Generalny Pełnomocnik Rządu RP d/s Repatriacji 383:22-26.

⁶¹ ERPEL:148. Erpel uppger att "spöktåget" med 3.960 polskor, mestadels icke judinnor, lämnade Ravensbrück den 25 april 1945. Hon redovisar även att ytterligare två transporter ägde rum, under vilka polska kvinnor hämtades, men siffrorna från dessa transporter består av en sammanställning tillsammans med franska, holländska och belgiska kvinnor, varför en exakt siffra över polska kvinnor inte kan anges.

⁶² CRONBERG, S. (1993) *Flyktingarna på Malmö Epidemisljukhus 1945*. Sydsvenska medicinhistoriska sällskapets årsskrift:156; GOTTFARB:176; Arbetet den 2 maj 1945 "Koncentrationslägrens folk fört till Skåne"

⁶³ LUB, PIŻ 30/4, "Witamy serdecznie w mieście uniwersyteckim Lund" samt HALLBERG, L.:184.

⁶⁴ RA, SUK Kontrollbyrå E2:3 Dnr 1158 samt UGGLA:74, 81, 88 och 149; Arbetet den 4 maj 1945 "Leve Polen! Leve Sverige!"; SDS den 14 maj 1945 "7.300 flyktingar ha nu kommit från Tyskland".

Efter karantänstiden utplacerades de i 44 permanenta och 25 tillfälliga flyktingsförläggningar runt om i Sverige varifrån de till en början endast tillfälligtvis kunde få permission för kortare tids arbete bl.a. ute på fälten, på mindre företag eller i hushåll.⁶⁵ Utlänningsförläggningarna drevs av kommuner, enskilda organisationer, Civilförsvarsstyrelsen, Socialstyrelsen och Statens utlänningskommission.⁶⁶ De flesta var sk öppna förläggningar, dvs. flyktingarna var inte internerade utan placerades på en förläggning som en praktisk åtgärd för att ordna med boende och uppehälle.⁶⁷

Det största lägret för polska medborgare fanns i Doverstorp i Östergötland och hyste 1.062 personer och det minsta fanns i Ulricehamn för endast 5 personer.⁶⁸ Antalet läger ändrades efter hand och i augusti 1945 fanns det 73 förläggningar, både stora och små, vanliga läger och sjukhus, i vilka polska repatriandi vistades.⁶⁹ Många av funktionerna som krävdes för att verksamheten i lägren skulle fungera utfördes av de överlevande själva. I t.ex. Doverstorp skötte de polska kvinnorna uppgifter som köksmästare, kulturansvarig eller lärarinnor som undervisade i den nybildade polska skolan.⁷⁰

I lägret fanns till en början svensk personal såsom telefonister, köksbiträden, kontorister och kurator. Dessa byttes så småningom ut mot polacker som vistades i lägret, en upprepning av en process som lägren för estniska flyktingar genomgick tidigare under andra världskriget.⁷¹ Den enda funktion som förblev svensk var förläggningsschefen för flyktinglägret.

⁶⁵ OLSSON: 14 och 104 samt LUB, PIZ 30/2, "Lista obozów stałych 20 maj 1945" och "Lista obozów przejściowych 21 maj 1945". Enligt förteckningarna från PIZ fanns det 20—21 maj 1945 44 permanenta läger med 5.803 personer som vistades i dem och 25 tillfälliga läger i vilka det vistades 1.383 personer, sammanlagt 7.186.

⁶⁶ RA, SUK Passbyrå E1:1, Brev 29 juni 1945 samt HALLBERG:188; SDS den 8 maj 1945 "Fler flyktingar till Sverige".

⁶⁷ HALLBERG:146.

⁶⁸ LUB, PIZ 30/2, "Lista obozów stałych 20 maj 1945 och Lista obozów przejściowych 21 maj 1945"; DN den 26 juni 1945 "Flyktinglägret i Doverstorp".

⁶⁹ LUB, PIZ 30/2, "Wykaz obozów w/g stanu z sierpnia 1945 r".

⁷⁰ WYCZAŃSKA:632—636.

⁷¹ ANDRAE, C. G.:115-117.

Internerna hade även andra sysslor som "*blockäldste, lägeräldste och kassör*".⁷²

Den polska Londonregeringen bidrog till de polska flyktingarnas ekonomiska försörjning i Sverige genom att dela ut månatliga bidrag samt att hjälpa till att skaffa anställningar och bostäder. Det fanns även planer på att arrendera gårdar för att därmed kunna ge enskilda möjligheter till försörjning genom arbete på dem.⁷³ Samtidigt pågick en maktkamp om själarna mellan den polska exilregeringen och Warszawaregeringen, vilken tydligast kunde ses i frågan huruvida polackerna skulle återvända till sitt gamla hemland eller stanna kvar i exil. Redan i januari 1945, då en representant för Polska Patriots Förbund (ZPP) blev intervjuad i svensk radio med anledning av att en grupp om 200 polacker skulle återvända till Polen, uppkom diskussion kring frågan. Intervjun kunde tolkas som att ZPP var de officiella representanterna för Polen och polackerna i Sverige och att de som sådana uppmanade alla DPs att återvända till hemlandet. Minister Sokolnicki, den polska exilregeringens representant i Sverige, skickade formella invändningar och krav på rättelser till de svenska dagstidningarna dagen efter. Exilregeringen höll styvt på uppmaningen till polacker att inte återvända till Polen.⁷⁴

9. Svenska regeringens agerande i frågan om handelsutbyte och erkännandet av den polska regeringen som legitim

Den svenska staten följde med stort intresse den utveckling som påverkade Polen, dess framtida gränser och styrelseskick, både

⁷² RA, SUK Andra världskrigets lägerarkiv vol. 2 Mossebo Öretyd. Intyg för Teodor Kuna den 6 juni 1946, intyg för Tadeusz Kornakiewicz den 10 november 1947, intyg för Ryszard Kazikowski den 31 oktober 1946, intyg för Kazimierz Mnichowski den 5 mars 1946 samt anställningslistor och lönelistor från 1945 och 1946.

⁷³ PlaSM, A11E/700, Brev från Polska Arbets- och Socialministeriet i London till Polska legationen i Stockholm 14 juni 1945 samt LUB, PIŻ 11, Biuletyn Prasowy Poselstwo Polskie Stockholm 29 december 1944.

⁷⁴ PlaSM, A11.73/14, Brev från 9 januari 1945 samt LUB, PIŻ 11, Biuletyn Prasowy Poselstwo Polskie Stockholm 29 december 1944.

under och efter andra världskriget. Redan i januari 1944 kom ett telegram från den svenska beskickningen i Moskva som beskrev ett möjligt framtida scenario, nämligen att "*i samband med Röda Arméns framryckning i Polen [kommer] där bildas en sovjetvänlig [...] polsk regering*".⁷⁵ I ett brev från den 28 juli 1944 meddelas att Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego (PKWN) bildats den 22 juli samma år.⁷⁶ Det fanns därmed två polska regeringar som gjorde anspråk på att representera Polen. Den svenska regeringen var tvungen att fatta ett beslut om vilken regering som skulle stödjas.

Warszawaregeringen sökte ett erkännande som den enda legitima polska regeringen och utövade olika sorters påtryckningar på den svenska statsmakten. Representanter för den polska Londonregeringen i Sverige försökte däremot motverka ett officiellt svenskt erkännande av Warszawa-regeringen som legitim, bl.a. genom möten med den svenska statsministern P. A. Hansson. Hansson lugnade polackerna genom att konstatera att det "*just nu inte fanns det några planer på att acceptera någon annan som motpart än exilregeringen*", men han tillade att de måste förstå att Sverige även ville behålla goda relationer med Sovjetunionen.⁷⁷ Formuleringen "just nu" kan tyda på att situationen skulle kunna förändras, men den polska exilregeringstjänstemannen lugnades av beskedet. Samtidigt utövade ZPP som representerade Warszawaregeringen (innan den erkändes officiellt) påtryckningar på den svenska regeringen. Under mötet med företrädare för den svenska regeringen i maj 1945 påtalade ZPP:s representant att "*å polskt håll vore man givetvis intresserad av om Sverige tänkte erkänna Lublinregeringen. I själva verket vore detta ett villkor för att handelsdiskussioner skulle upptagas*".⁷⁸ Därmed förändrades Sveriges position i frågan radikalt. Warszawaregeringens erbjudande om köp av kol till ett rimligt pris mot ett officiellt

⁷⁵ RA, UD HP 486 Telegram Dnr 28B/11.

⁷⁶ RA, UD HP 486 Brev Dnr 23: a/211.

⁷⁷ PlaSM, A11E/110, Telegram från Stockholm 3 februari 1945, 5 februari 1945 och 2 juni 1945.

⁷⁸ RA, UD 1920 års dossiersystem HP 890 PM från Eng den 12 maj 1945, DN den 23 maj 1945 "*Svenska ombud till Warszawa för förhandling om kolinköp*", Arbetet den 29 juni 1945 "*Eng representantför Sverige hos Polen-regeringen*".

erkännande hade den svenska regeringen svårt att tacka nej till.⁷⁹ Redan under krigets första period var det svårt för Sverige att täcka energiförsörjningen. Handelsavtalet med Nazityskland gick under denna tid ut på att byta svensk malm mot tyskt kol och koks.⁸⁰ Problemen med kolförsörjningen fortsatte under hela kriget, liksom tiden direkt därefter. Detta var bakgrunden till att svenska regeringens delegat i Warszawa, Brynolf Eng, förklarade den 21 juni 1945 att han ansåg som "*sin främsta uppgift att återupprätta handelsförbindelserna mellan Polen och Sverige*"⁸¹ Den svenska regeringen följde snabbt de allierade länderna och erkände den polska Warszawaregeringen som legitim den 5 juli 1945. Detta gjorde även andra länder och därmed förlorade den polska exilregeringen i London stöd och legitimitet bland de västallierade.⁸²

10. Svenska regeringens agerande gällande repatrieringen av polska medborgare från Sverige

Redan i juni 1945 diskuterades inom Statens Utlänningskommission (SUK) frågan kring flyktingskapets upphörande. Antalet officiellt registrerade utlänningar i Sverige uppgick till 80.918 och SUK ansåg att flertalet av dem "*måste betecknas såsom förutvarande flyktingar*". Till den gruppen räknades främst de som

⁷⁹ RA, UD HP 486 Brev Dnr 26/64.

⁸⁰ SCHMIDT:52-53.

⁸¹ KB, Biuletyn Prasowy Poselstwo Polskie Stockholm den 21 juni 1945. Det lyckades han med. Under perioden juli 1945-februari 1946 var Sverige den näst största av Polens handelspartners, kom på plats två efter Sovjetunionen i fråga om både export och import. KB, Biuletyn Prasowy Poselstwo Polskie Stockholm den 23 maj 1946.

⁸² PRAŻMOWSKA (2004a):109, KERSTEN:141 Kersten menar att Sverige erkände den redan den 29 juni medan andra källor anger den 6 juli som dagen då den nya polska regeringen erkändes som legitim. Kłonczyński diskuterar två olika former av erkännande nämligen *de facto*: används när ena sidan av praktiska omständigheter är tvingad att erkänna existensen av en annan regering men inte vill medge detta; *de iure*: fullständigt erkännande. KŁONCZYŃSKI:41-43. Den 29 juni 1945 undertecknades ett polskt-svenskt handelsavtal, vilket Kersten tolkar med Kłonczyńskis definition som ett erkännande *de facto*.

inte skulle återvända till sina hemländer pga. de politiska förändringar som hade skett där samt de som börjat rota sig i Sverige.⁸³ I en PM författad för SUK den 29 maj 1945 sägs att det finns runt 10.000 polska medborgare, "*wlka på grund av förhållandena i deras hemland icke anse sig kunna återvända dit förrän förändring skett i en obestämbar framtid*". De kommer därmed att stanna i Sverige "*under en avsevärd tid framåt*".⁸⁴ Men för dem som ville återvända anordnades transporter till hemlandet.

Polska repatriandi som inte ville återvända skulle i brevform till lägerledningen, som vidareförmedlade brevet till SUK, eller direkt till myndigheten, meddela om de inte ville återvända till Polen, varefter det gjordes en polisutredning för att utröna om flyktingen hade skäl att kvarstanna.⁸⁵ Flyktingarna var oroliga att deras brev med skäl som de angav till SUK skulle lämnas vidare till Polska legationen i Stockholm och försätta deras familjer och anhöriga i Polen i fara. De visste inte heller vilka skäl som Sverige krävde för att deras återvändande skulle uppskjutas tills den politiska situationen i Polen klarnade.⁸⁶ För att minska oron poängterade SUK i utskicken till flyktingarna att "*svaren kommer att behandlas strängt konfidentiellt*".⁸⁷

Riksdagsmannen Åke Holmbäck⁸⁸ pläderade den 18 januari 1946 för att många av bernadotteflyktingarna inte ville återvända till sitt hemland, då de "*stå i motsättning till den nuvarande polska regimen*" och därmed bör Sverige låta dem stanna kvar i landet, ty

⁸³ RA, SUK Kanslibyrån A1A:1 Bilaga 1. § 4 PM angående vissa frågor om utlänningarnas ställning i Sverige.

⁸⁴ RA, SUK Kanslibyrån A1A:1 Protokoll den 29 maj 1945, Bilaga 1 PM ang. vissa frågor om utlänningarnas ställning i Sverige.

⁸⁵ RA, SUK Kontrollbyrån E2:3 Brev till Landsfogden i Hallands län den 8 november 1945 samt RA, SUK Andra världskrigets lägerarkiv Mossebo/Öreryd vol. 2 Brev till Hendryk Katschowski.

⁸⁶ RA, SUK Kontrollbyrån E3:1 Diverse skrivelser 1944—1945, Brev den 6 november 1945 Dnr 1581.

⁸⁷ AAN *Generalny Pelnomocnik Rzadu RP d/s Repatriacji* 383:46-47.

⁸⁸ Holmbäck Åke, född i Ryssby, jurist och riksdagsman. Invaldes år 1936 för Folkpartiet i Andra Kammaren. Invaldes 1942 i Första Kammaren. År 1944 ledamot i Statens utlänningskommission. 1945 valdes han till vice ordförande i andra lagutskottet. BOHMAN, N. & DAHL, T. (1946)

*"det torde icke stå i överensstämmelse med den humanitära politik, som Sverige fört [] att nu skicka dessa polacker till Polen"*⁸⁹

När de polska kvinnliga överlevande från KZ Ravensbrück kom till Sverige väckte de uppmärksamhet. Jerzy Pański, ordförande i ZPP (Polska Patrioters Förbund) i Stockholm meddelade den polska ambassaden i Moskva den 15 maj 1945 att kvinnorna utsattes för propaganda att stanna kvar i Sverige eller fortsatt migration till England. Detta trots att 90 % av dem vill återvända.⁹⁰

I september 1945 skriver Pański i sin månatliga rapport, att den svenska regeringen har tagit på sig ansvaret för organiseringen av och kostnaderna för repatrieringen av polska medborgare till Polen. Det är en glädjande nyhet, för, som Pański skriver, stämningen i lägren är krisartad och väntan på repatrieringen som förskjuts hela tiden är psykiskt påfrestande.⁹¹ Från besöket i lägret i Bollnäs rapporterade han att en tredjedel av flyktingarna hade skrivit upp sig på listor för att återvända så fort listorna sattes upp på anslagstavlan. Övriga ville avvakta utvecklingen i Polen, oroliga över det de fick höra från exilregeringens representanter. Pański skriver också att det även finns en annan faktor som påverkar flyktingarnas beslut om återvändandet nämligen att svenskarna vill att de stannar kvar då det behövs arbetskraft i landet.⁹² Den svenska regeringen väntade sig inte någon speciell hjälp av Polen vid transporter av återvändarna, det enda kravet som ställdes var att polackerna skulle ersätta det kol som användes vid transporter samt svara för personliga kontakter mellan den svenska personalen och den mötande polska i hamnen.⁹³

Den polska legationen i Stockholm kände av påtryckningar från svenska myndigheter som bar de höga kostnaderna för flyktingarnas vistelse, och önskade att repatrieringen skulle komma igång så fort som möjligt. Den polske ministern vid legationen

⁸⁹ Första Kammarens protokoll 1946:3 sid. 3.

⁹⁰ AMSZ Zespól 27 Ambasada RP w Moskwie 10:165:4.

⁹¹ AMSZ Zespól 6 DPWZiPE ref. Skandynawski Szwecja 78:1165:30 och 78:1165:25.

⁹² AMSZ Zespól 6 DPWZiPE r f Skandynawski Szwecja 79:1166:10.

⁹³ AMSZ Zespól 6 DPWZiPE ref. Skandynawski Szwecja 79:1167:5-6,

Adam Ostrowski, skickade brådskande brev till den Polska Statliga Myndigheten för Repatrieringen (PUR) med frågor om de polska hamnarnas kapacitet för att ta emot återvändande polacker och hur fort transportererna kunde påbörjas.⁹⁴ I oktober 1945 meddelade han Warszawa att en av de Londonvänliga tidskrifter som gavs ut i Sverige hade upphört med sin utgivning efter påtryckningar från svenska UD, "som *ansåg att publikationerna stoppade polackerna från att återvända*"?⁹⁵

Ostrowski ställde också frågor om hur legationen skulle förfara med dem som inte ville återvända. Han trodde inte att de skulle vara många för legationen hade påbörjat en propagandaaktion.⁹⁶ Han hade också utverkat ett förbud från de svenska myndigheterna för representanter från exilregeringen att få besöka lägren.⁹⁷

I ett annat brev förklarade Ostrowski att han kände sig tvingad att acceptera att de två första transportererna skulle utgå från Malmö redan den 6 och 7 oktober 1945 med 800 personer ombord. Han försökte uppskjuta repatrieringen så länge som möjligt, främst med tanke på svårigheterna att ta emot alla återvändande. Ostrowski konstaterar att repatrieringen av polska medborgare från Sverige utan tvekan är den mest angelägna händelsen, både pga. av den stora uppslutningen bland polackerna kring önskan att återvända och för den stora pressbevakningen och de svenska myndigheternas uppmärksamhet. Men de svenska myndigheternas påtryckningar medförde att han kände sig trängd att försöka utöva påtryckningar på Warszawaregeringen för att påskynda transporterernas igång-

⁹⁴ AAN *Generalny Pełnomocnik Rządu RP d/s Repatriacji* 379:220.

⁹⁵ AMSZ *Zespół 6 DPWZiPE ref. Skandynawski Szwecja* 79:1168:13

⁹⁶ Dock ska anmärkas att SUK fick klagomål från enskilda som besöktes av polska legationen. "I Simrishamn-trakten vistas ett flertal polskor vilka hitkommet med röda kors-transporterna från koncentrationslägren [...]. Det har nu uppgivits att polska legationen tillskrivit vederbörande med tillsägelse att de måste återvända till Polen snarast. Emellertid säga de sig icke vilja [...]. Fördenskull får jag anhålla om Edert besked huruvida det skulle ifråga- komma att polskorna — därest de vägra att resa frivilligt — tvingas återvända till Polen eller om de skulle kunna åberopa asylrätten [...]". RA, SUK Kontrollbyrån E3:2 Diverse skrivelser 6 mars 1946.

⁹⁷ AMSZ *Zespół 6 DPWZiPE ref Skandynawski Szwecja* 78:1165:31-32.

sättning. Rapporterna från Polen om hamnarnas återuppbyggnad och återtagande i bruk gjorde också att han inte kunde fördröja att repatrieringen skulle komma igång.

Vidare skickade enskilda polacker brev till Repatrierings-byrån (PMR) i Stockholm och bad om hjälp med återvändande, då "[vi] *inte vill arbeta för ett främmande land*".⁹⁸

Den 12 januari 1946 rapporterade den polska repatrierings-kommissionen (PMR) i Stockholm att 5 102 personer hade återvänt till Polen och att det fanns ca 2.000 personer kvar att repatriera, och därmed skulle transportererna fortsätta.⁹⁹ Dock så tidigt som i februari 1946 gjordes en bedömning att ca 3.000 personer inte skulle återvända till Polen.¹⁰⁰ De svenska myndigheterna stoppade finansieringen av återresor för åter-vändarna den 1 juli 1947.¹⁰¹ Om någon ville återvända därefter fick de ordna och finansiera resan på egen hand.

11. Sammanfattning

Inget land lyckades upprätthålla total neutralitet under kriget. De neutrala länderna var tvungna att utföra avancerade balansakter som hotade neutraliteten.¹⁰² Sverige var ett av dessa länder som efter kriget behövde förbättra sitt anseende. Röda Korsets räddningsaktion var ett sätt att göra det på. Tack vare räddningsaktionen räddades till Sverige med det s.k. "spöktåget" runt 6.000 kvinnor, främst polska medborgare, från lägret Ravensbrück. Den polska legationens sekreterare konstaterade i augusti 1945 att flyktingarna omhändertogs i Sverige på ett bra sätt i lägren och på sjukhusen. Ett stort antal flyktingar hade också en anställning med löner liknande dem som svenska arbetare fick och "*därmed bör man fastslå att Sverige har uppfyllt sina förpliktelser och för närvarande arbetar för att återupprätta sitt namn efter*

⁹⁸ AMSZ Zespół 6 DPWZiPE ref Skandynawski Szwecja 79:1167:12.

⁹⁹ AAN Generalny Pełnomocnik Rządu RP d/s Repatriacji 401:73.

¹⁰⁰ AAN Generalny Pełnomocnik Rządu RP d/s Repatriacji 379:35 och AMSZ Zespół 21 Departament Prasy i Informacji 74:1026:11-12.

¹⁰¹ AMSZ Zespół 22 Biuro d/s Repatriacji Szwecja 8:194:1-2.8

¹⁰² BERGER: 124.

åratal av "politisk neutralitet" under kriget"¹⁰³ I denna artikel har jag redogjort för Warszawaregeringens utsändas arbete i Sverige gentemot de svenska myndigheterna och polska medborgarna. De första månaderna fram tills Warszawaregeringen erkändes som legitim påtog sig Związek Patriotów Polskich (ZPP, Polska Patriots Förbund) att representera den och å dess vägnar möta de polska kvinnorna som ankom till Sverige. Föreningens ordförande skickade meddelanden till Warszawa att kvinnorna möts även av representanter från exilregeringen som försöker övertala dem till en vidare migration eller kvarstannande i exil i Sverige. Efter erkännandet övertogs den polska legationen i Sverige av personal från Warszawa som även fick tillstånd att besöka lägren och tala med flyktingarna om Polen och återvändandet. Vidare redovisar jag den svenska och de polska regeringarnas viljeinriktning gällande återvändande och kvar-stannande av polska medborgare utomlands. Den svenska regeringen underrättades om den polska Warszawaregeringens missnöje med Storbritanniens beslut att inte sända tillbaka de polska trupperna till Polen. De uppmärksammades även på att Warszawaregeringen inte accepterade den omröstning som genomfördes bland polska soldater i frågan om huruvida de ville återvända till Polen eller stanna i exil. De svenska myndigheterna insåg också den potential som fanns inom gruppen som en möjlig arbetskraft för att fylla den stora efterfrågan på arbeterskor som fanns vid den tiden. Därmed beslutade de att inte skicka någon mot sin vilja och en möjlighet att stanna öppnade sig för kvinnorna. De individer som ansåg sig ha skäl att stanna i Sverige skulle meddela dessa i brev till Svenska Utlänningskommissionen (SUK).

På flyktingförläggningarna i sin tur började flyktingarna fundera huruvida de kunde stanna och vad det skulle innebära i fråga om arbete och boende. De erbjöds främst anställningar som hembiträden, lantarbetare eller inom industrin — inte alltid de yrken som kvinnorna hade drömt om före kriget eller önskat arbeta inom. För flertalet av dem innebar det att de yrken/-

¹⁰³ 715 AMSZ Zespól 6 DPWZiPE ref. Skandynawski Szwecja 79:1166:9.

utbildningar som de hade med sig från hemlandet inte var möjliga att utöva/få användning för i mottagarlandet.

I artikeln visar jag på ett samband mellan de av svenska myndigheterna ordnade transporterna för återvändande som startade på hösten 1945 och svenska politikernas önskan om handelsavtal med Polen samt Warszawaregeringens starka vilja att bli erkänd som den enda legitima polska regeringen. Åter-vändartransporterna påbörjades efter starka påtryckningar från den svenska sidan. Warszawaregeringen dröjde med beslutet kring återvändartransporter från Sverige, då den saknade resurser för mottagande av återvändarna och då deras främsta intresse låg i repatrieringen av polska medborgare från uppsamlingslägren i Tyskland, där det vid krigets slut fanns runt 2,6 miljoner polska medborgare. Den polska legationen i Sverige kände sig tvingad att gå de svenska kraven tillmötes att ett datum skulle bestämmas. Svenska regeringen stod nämligen för de ekonomiska utgifterna i samband med återvändartransporterna fram till juli 1947.

De polska repatriandi fick presentera sina individuella skäl till varför de ville stanna kvar i Sverige i ett brev till SUK, som utredde frågan och efteråt meddelade beslutet. Inför brevskrivningen kände många repatriandi osäkerhet om uppgifterna i breven skulle föras vidare till den polska legationen, som representerade Warszawaregeringen och i förlängningen leda till problem för familjen/släkten i Polen. Många uttalade oro för att återvända pga. den nya regeringen och faran för förföljelser.

Det kan ses som ett misslyckande för den nya polska regeringen att så många av de polska medborgarna inte återvände. Informationen om laglösheten, oroligheter och stölder som kunde utläsas i både polska och, ännu viktigare, svenska tidningar inverkade negativt på beslutet om återvändande. Samtidigt var räddningsaktionen, hjälpen med repatriering samt beredskapen att ta emot de som ville stanna viktiga led i skapandet av polsk-svenska kontakter och bevis på svensk öppenhet och vänlighet mot Polen och dess medborgare.

Källor

Archiwum Akt Nowych (AAN), Warszawa

-Generalny pełnomocnik Rządu RP d/s Repatriacji w Warszawie 1944— 1947 /1948—1950

Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych (MSZ), Warszawa

-Departament Polityczny Wydział Zachodniej i Północnej Europy Referat Skandynawski Szwecja.

-Ambasada RP w Moskwie

Kungliga Biblioteket (KB) i Stockholm

-Pressbulletin från Polska Republikens Legation i Stockholm 1944—1947 (exilregeringens fram till juli 1945, därefter Warszawaregeringens)

Lunds Universitetsbibliotek handskriftssektionen (LUB)

-Polski Instytut Źródłowy, Polska källinstitutet (PIŹ)

Malmö stadsarkiv

-Kriminalpolisens i Malmö arkiv

Polish Institute and Sikorski Museum, London (PIaSM)

-Ministerstwo Spraw Zagranicznych

-Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej

Polska bibliotek i London (POSK).

-Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza årg. 1, 2 och 3

Riksarkivet (RA), Stockholm

-SUK Kontrollbyrå

-SUK Passbyrå

-SUK Kanslibyrå

-Andra världskrigets lägerarkiv

-Utrikesdepartementet

Tryckta källor

Riksdagens protokoll:

-Första kammaren 1944—1946

-Andra kammaren 1944—1946

-Sociala meddelanden 1945 (2, 4, 5, 6, 7)

Tidningar och tidskrifter (bibliotek/ arkiv)

-*Arbetet* 20 april 1945—31 juli 1946

-*Sydsvenska Dagbladet* 4 maj 1945—14 april 1946

- *Wiadomości Polskie* år 1945 nr 3-7, 10-13, 15-16, 19-20, 22-23, 26-30, 33-35, 37, 39-44, år 1946 nr 1-22 (Lunds Universitetsbibliotek)

- *Wiadomości* nr 1-18, 38/39 1946 (<http://kpbc.umk.pl/dlibra>)

Litteraturförteckning

- ANDRAE, C. G. (2004) *Sverige och den stora flykten från Estland 1943-1944*, Uppsala: Gustav Adolfs akad. Swedish Science Press.
- BERGE, A. (1992) *Flyktingpolitik i stormakts skugga: Sverige och de sovjetryska flyktingarna under andra världskriget*, Uppsala: Centrum för multietnisk forskning.
- BERGER, S. (2010) Remembering the Second World War in Western Europe 1945-2005, [i:] PAKIER, M. & STRÅTH, B. (red.) *A European memory?: contested histories and politics of remembrance*, Oxford: Berghahn
- BERNADAC, C. (1978) *Camp for women: Ravensbrück*, Geneva: Ferni Publ. House.
- BOGATIC, W. (2011) *Exilens dilemma: att stanna eller att återvända. Beslut i Sverige av polska kvinnor som överlevde KZ-lägret Ravensbrück och räddades till Sverige 1945-1947*, Växjö: Linnaeus University Press
- BOHMAN, N. & DAHL, T. (1946) *Svenska män och kvinnor: biografisk uppslagsbok. 3, G-H*, Stockholm: Bonnier.
- BYSTRÖM, M. (2006) *En broder, gäst och parasit: uppfattningar och föreställningar om utlänningar, flyktingar och flyktingpolitik i svensk offentlig debatt 1942-1947*, Stockholm, Acta Universitatis Stockholmiensis: Almqvist & Wiksell Internationell distributör.
- CESARANI, D. & LEVINE, P. A. (2002) *"Bystanders" to the Holocaust: a reevaluation*, London: Frank Cass.
- CRONBERG, S. (1993) *Flyktingarna på Malmö Epidemisjukhus 1945*.
- CZUBIŃSKI, A. & OLSZEWSKI, W. (2000) *Historia powszechna 1939-1997: podręcznik dla studentów historii i nauk politycznych*, Poznań: UAM.
- DAVIES, N. (2004) *Slaget om Warszawa: upproret 1944*, Stockholm: Fahrenheit.
- DAVIES, N. (2005) *God's playground: a history of Poland in two volumes. vol. II*, Oxford: Oxford University Press.
- ERPEL, S. (2005b) *Zwischen Vernichtung und Befreiung: Das FrauenKonzentrationslager Ravensbrück in der letzten Kriegsphase*, Berlin: Metropol.
- FLYGHED, J. (1992) *Rättsstat i kris: spioneri och sabotage i Sverige under andra världskriget*, Stockholm: Federativ.
- FRISZKE, A. (1999) *Druga Wielka Emigracja 1945-1990*, Warszawa: Biblioteka Więzi.

- GOMULKA, S. & POLONSKY, A. (1991) Introduction, [i:] GOMULKA, S. & POLONSKY, A. (red.) *Polish paradoxes*. London: Routledge.
- GOTTFARB, I. (1986) *Den livsfarliga glömskan*, Höganäs: Wiken.
- HABIELSKI, R. (1999) *Druga Wieka Emigracja 1945—1990*, Warszawa: Biblioteka Więzi.
- HALLBERG, L. (2001) *Källor till invandringens historia i statliga myndigheters arkiv 1840—1990*, Stockholm: Riksarkivet.
- JACOBMEYER, W. (2003) The Displaced Persons problem: Repatriation and Resettlement, [i:] STEINERT, J.-D. & WEBER-NEWTN, I. (red.) *European Immigrants in Britain 1933—1950*. München.
- JOHANSSON, A. W. (1985) *Per Albin och kriget: samlingsregeringen och utrikespolitiken under andra världskriget*, Stockholm: Tiden.
- KAMINSKI, A. (1987) *Kamienie na szaniec*, Katowice: Śląsk.
- KERSTEN, K. (1990) *Narodziny systemu władzy: Polska 1943—1948*, Poznan: SAWW.
- KŁONCZYŃSKI, A. (2007) *Stosunki polsko-szwedzkie w latach 1945—1956*, Gdansk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- KOBLIK, S. (1987) *"Om vi teg skulle stenarna ropa": Sverige och judeproblemet 1933—1945*, Stockholm: Norstedt.
- KULCZYCKI, J. J. (2007) Identity and migration to and from Poland 1944—1950. *Przegląd Polonijny: kwartalnik*.
- LANE, T. (2004) *Victims of Stalin and Hitler: the exodus of Poles and Balts to Britain*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire ; New York, Palgrave Macmillan.
- LEVINE, P. A. (1998) *From indifference to activism: Swedish diplomacy and the Holocaust, 1938—1944*, Uppsala: Uppsala University Press.
- LINDBERG, H. (1973) *Svensk flyktingpolitik under internationellt tryck 1936—1941*, Stockholm: Allmänna förlaget.
- LOMFORS, I. (2005) *Blind fläck: minne och glömska kring svenska Röda korsets hjälpinsats i Nazityskland 1945*, Stockholm: Atlantis.
- LUKOWSKI, J. & ZAWADZKI, H. (2001) *A concise history of Poland*, Cambridge: Cambridge University Press.
- NORDLUND, S. (1999) "Kriget är slut. Nu kan ni återvända hem!": judiska flyktingar på svensk arbetsmarknad 1933—1945. *Historisk Tidskrift* 1999:1.
- OLSSON, L. (1995) *På tröskeln till folkhemmet: baltiska flyktingar och polska koncentrationslägefångar som reservarbetskraft i skånskt jordbruk kring slutet av andra världskriget*, Lund: Morgonrodnad.
- PANAYI, P. (1999) *Outsiders: a history of European minorities*, London: Hambledon Press.
- PERSSON, H.-Å. (1993) *Retorik och realpolitik: Storbritannien och de fördrivna tyskarna efter andra världskriget*, Lund: Lund University Press.

- PERSSON, S. (2002) *"Vi åker till Sverige": de vita bussarna 1945*, Rimbo: Fischer & Co.
- PRAŽMOWSKA, A. J. (1995) *Britain and Poland,, 1939-1943: the betrayed ally*, Cambridge: Cambridge University Press.
- PRAŽMOWSKA, A. J. (2004a) *Civil war in Poland, 1942-1948*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- RADZIWIŁŁ, A. & ROSZKOWSKI, W. (1999) *Historia 1939-1956: podrecznik dla szkół średnich*, Warszawa: Wydaw. Szkolne PWN.
- RITTNER, C. A. & ROTH, J. K. (1993) *Different voices: women and the Holocaust*, Minnesota, Paragon House.
- ROSZKOWSKI, W. (1997) *Historia Polski: 1914-1996*, Warszawa: PWN.
- RUNBLOM, H. (2001) Sverige och Förintelsen i ett internationellt perspektiv. Karaktäristik av ett forskningsläge, [i:] EKMAN, S. (red.) *Forskning om Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen: en översikt*. Stockholm: Vetenskapsrådet.
- SCHMIDT, W. (2002) *Antikommunism och kommunism under det korta 1900-talet*, Lund: Nordic Academic Press.
- SVANBERG, I. & TYDÉN, M. (1997) *Sverige och fönnteken: debatt och dokument om Europasjudar 1933-1945*, Stockholm: Arena.
- SVENSKA RÖDA KORSET (2000) *Vita bussarna. Svenska Röda Korsets räddningsaktion till Tyskland under Andra världskriget. Rapport*, Stockholm.
- TEMPSCH, R. (1997) *Från Centraleuropa till folkhemmet: den sudettyska invandringen till Sverige 1938-1955*, Göteborg: Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs Universitet.
- UGGLA, A. N. (1997) *I nordlig hamn: polacker i Sverige under andra världskriget*, Uppsala: Centrum för multietnisk forskning.
- UNITED NATIONS HIGH COMMISSIONER FOR REFUGEES (1997) *The state of the world's refugees*, Oxford: Oxford Univ. Press.
- WYCZAŃSKA, K (1985) *Harcerki 1939-1945, relacje - pamiętniki*, Warszawa: PWN.

Streszczenie

Repatriacja polskich obywateli i kontakty między rządami Polski i Szwecji w latach 1944-1947.

W ostatniej fazie II Wojny Światowej i tuż po jej zakończeniu życzeniem nowo powstałego Rządu Polskiego było, aby polscy obywatele, którzy na skutek działań wojennych znaleźli się poza granicami Polski, bezzwłocznie wrócili do kraju. Wysiłki i akcje

propagandowe władz w pierwszej kolejności skierowane były do obozów przejściowych w okupowanych Niemczech, ale również do większych skupisk polskich uchodźców w innych krajach m.in. w Szwecji. Jednocześnie Rząd Polski w stanowczy sposób usiłował przekonywać tak poszczególnych ludzi jak i władze innych krajów o swojej wyłączności na reprezentowanie interesów Polski i starał się być uznanym jako strona w rokowaniach, gdzie była poruszana repatriacja polskich obywateli. Tymczasem Rząd Rzeczypospolitej Polskiej na uchodźstwie z siedzibą w Londynie równie stanowczo się temu sprzeciwiał nawołując polskich obywateli do pozostania na emigracji, aby tym samym zaprotestować przeciw rosnącemu wpływowi władzy radzieckiej w Polsce.

W artykule staram się wykazać, że szwedzki rząd był powiadomiony o niezadowoleniu władz polskich w Warszawie tym, że Wielka Brytania postanowiła nie odsyłać do Polski polskich żołnierzy walczących po stronie aliantów w szeregach armii brytyjskiej. Szwedzkie władze zauważyły, że można wykorzystać uchodźców jako siłę roboczą tak bardzo potrzebną Szwecji w tym czasie. Dlatego postanowiono nie odsyłać nikogo do kraju pochodzenia wbrew jego woli. Tym samym utworzono możliwość pozostania w Szwecji kobietom uratowanym przez akcje Czerwonego Krzyża w 1945 roku. Osoby, które uważały, że mają powody, aby pozostać w Szwecji winny były o tym powiadomić pisemnie Szwedzką Komisję do spraw Uchodźców (SUK). W artykule wskazuję również na zbieżność pomiędzy tym, że szwedzkie władze jesienią 1945r. organizowały transporty dla powracających, a jednocześnie szwedzcy politycy zaczęli myśleć o nawiązaniu stosunków handlowych z Polską, podczas gdy Rząd Polski w Warszawie bardzo silnie dążył do pełnej akceptacji, aby być jedynym i wyłącznym przedstawicielem Polski o narodu polskiego. Transporty osób powracających do Polski zaczęły przybierać na sile po naleganiach strony szwedzkiej. Osoby chcące pozostać w Szwecji musiały skierować pismo do Szwedzkiej Komisji do spraw Uchodźców (SUK) i przedstawić ważne powody, dla których nie chcą opuścić Szwecji. Komisja analizowała podania i stanowiła o losie repatriantów. Wielu

uchodźców miało poważne wątpliwości i wahało się przed wysłaniem podania o pozostanie, gdyż istniała możliwość, że podania te mogą być okazane polskiemu poselstwu, instytucji reprezentującej rząd w Warszawie i tym samym mogą spowodować represje w stosunku do członków rodziny mieszkających w Polsce. Część uchodźców wyrażała obawy przed powrotem z powodu przewidywanych szykan i prześladowań. Można uznać za duże niepowodzenie dla polskiego rządu w Warszawie, że tak dużo polskich obywateli nie powróciło do kraju. Różnego typu informacje o bezprawiu, niepokojach i grabieżach pojawiające się w polskich a co jeszcze ważniejsze w szwedzkich gazetach rzutowały na negatywną decyzję powrotu. Jednocześnie akcja uratowania z hitlerowskich obozów, pomoc przy repatriacji oraz gotowość przyjęcia tych, którzy chcieli pozostać stała się nicią przewodnią w powstaniu polsko-szwedzkich kontaktów oraz dowodem na szwedzką otwartość i przyjaźń dla Polski i jej obywateli.